

Scientific schools of culture and art management during the early Middle Ages and the Muslim Renaissance

Shakhrabo SADULLAEVA¹

Andijan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 2024
Received in revised form
15 June 2024
Accepted 25 June 2024
Available online
15 July 2024

Keywords:

madrassa,
"Qutadgu bilig",
"Siyar ul-muluk",
Malikshah,
Alp Arslan,
calligrapher,
Avesta,
"Nizamiyya".

ABSTRACT

In this article, basic information about the schools of culture and art that emerged during the Muslim Renaissance in Central Asia during the early Middle Ages was considered.

2181-1415/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol5-iss6/S-pp107-112>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Ilk o'rta asrlar va musulmon renessansi davrida madaniyat va san'at boshqaruvining ilmiy maktablari

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ilk o'rta asrlar davrida O'rta Osiyoda musulmon renessansi davrida vujudga kelgan madaniyat va san'at maktablari haqida asosiy ma'lumotlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar:

madrassa,
"Qutadg'u bilig",
"Siyar ul-muluk",
Malikshoh,
Alp Arslon,
xattot,
Avesto,
"Nizomiyya".

¹ Student, Andijan State University. E-mail: vip.aziko8290@gmail.com

Научные школы управления культурой и искусством в период раннего средневековья и мусульманского ренессанса

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

медресе,
«Кутадгу билиг»,
«Сияр ул-мулюк»,
Маликшах,
Алп Арслан,
каллиграф,
Авеста,
«Низамия».

В данной статье рассмотрены основные сведения о школах культуры и искусства, возникших в период мусульманского ренессанса в Центральной Азии в эпоху раннего средневековья.

Ilk o'rta asrlarda o'ziga xos madaniy maktablar sifatida madrasalar vujudga kela boshlagan. "Madrasa" atamasi ham arab tilidan kelib chiqqan bo'lib, uning o'zak qismi "darasa" – o'rganmoq, o'qimoq, dars olmoq degan ma'noni anglatadi, binobarin madrasa – o'qish joyi, ilm o'rganish joyi deganidir. Madrasa musulmonlarning o'rta va oliy o'quv yurtidir. O'tmishda madrasalarimizda ulamolar, maktabdorlar, davlat xizmatchilari, xattotlar tayyorlangan. Islomning ilk davrida, VII–IX asrlarda Islom dini ulamolari masjidlarida va boshqa jamoat joylarida musulmonlarga ilohiyot masalalarini sharhlab berib turganlar. Din taraqqiy etgan sari ilohiyot masalalarini odamlarga o'rgatadigan, ilohiyotchilarni tayyorlashga xizmat qiladigan alohida o'quv muassasasiga ehtiyoj tug'iladi va shu tariqa madrasalar paydo bo'la boshladi. Birinchi rasmiy madrasa XI asrning ikkinchi yarmida Bag'dodda Saljuqiylar davlati bosh vaziri Nizomulmulk tomonidan, Markaziy Osiyoda esa xuddi shu davrda Qoraxoniylar hukmdori Tamg'och Bug'roxon Ibrohim tomonidan Samarqandda qurdirilgan.

Dunyo tan olgan qomusiy aql sohibi, ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan Arastuning benazir ilmiy qarashlari, yunon donishmandligi maktabi asoschilaridan biri, boshqaruvning inson tarbiyasiga ta'siri borasidagi nazariyalarni ilgari surgan Abu Nasr Forobiy (873–950) tadqiqotlari alohida o'ringa egadir. Alloma boshqaruvning birinchi e'tirofi "iste'dod va malakasiga qarab, har bir kishiga munosib vazifa berish orqali ulardan (qo'l ostidagi odamlardan) samarali foydalana olish qudrati", – deb yozadi. Mutafakkirning fikricha tahlil va qiyoslash, doimiy kuzatish- boshqaruvning, boshqaruvchining asosiy vazifasi hisoblangan. Mana shu asos allomaning "Ruhni tarbiyalash va poklash muttasil davom etsagina, yaxshi amallarga erishish mumkin" – deb e'tirof etishiga sabab bo'lgan.

Mutafakkirning asarlarini mutolaa qilar ekansiz, uch mezon boshqaruv taraqqiyotining asosini, o'zagini tashkil etishi – bular fozil jamiyat (ya'ni ilmu ma'rifatli jamiyat), adolatli tuzum (ya'ni adolat va haqqoniylikka asoslangan tuzum) va odil rahbar (faqat to'g'rilik va adolatni yoqlagan rahbar) faoliyati ekaniga guvoh bo'lasiz.

"Inson barcha zarur narsalarni bir o'zi hosil qila olmaydi, ularni topish uchun turli kasbdagi odamlarning xizmatiga muhtojlik sezadi. Boshqa insonlar ham shunday holatda bo'ladilar. Insonlar o'z ehtiyojlarini qondirish va kamol topish uchun jamoaga va jamiyatga birlashuvlari zarur bo'ladi. Bu jamoada har bir shaxs o'z tabiatiga, iste'dodi va qobiliyatiga yarasha kasb-hunarlarini o'rganib, har kun o'z san'atida (hunarida)

kamolotga yetishga harakat qiladi. Shu sababli (turli millat va turli dinga mansub) turli joylarda yashovchi odamlar turli jamiyatlarga birlashadilar. Bu jamiyatlar ba'zilar to'liq, ba'zilar to'liqsiz bo'ladilar [1].

To'liq jamiyatlar uch turli: buyuk jamoa, o'rtacha jamoa va kichik jamoa. Buyuk jamiyat – yer yuzidagi barcha joylar va yashovchi odamlar jamoasi. O'rtacha jamiyat – biror xalqni tashkil etadi. Kichik jamiyat – u yoki bu shahar aholisi birlashmasi. To'liqsiz jamiyatlar – qishloq, mahalla va oila jamoalari. Oila – eng kichik jamiyat. Mahalla va qishloq shaharga qarashli bo'lib, qishloqlar jamoasi shahar aholisiga (mahsulot yetkazish uchun) xizmat qiladilar. Mahalla esa shaharning bir qismi, ko'cha – mahallaning bir qismi. Shahar – mamlakatning bir qismi. Xalqlar turli mamlakatlardan iborat dunyo jamiyatidir.

Forobiy jamiyat rivojida madaniyatning nechog'li o'rin tutishini “Fozil odamlar shahri”, “Kitob li madaniyat al-fozila va al-madanat al-mubaddala va al-madanat azzola” (Fozil, johil, fosiq, o'zgartirilgan va adashganlar shahari haqida kitob”), “Kitob mabodi orou al-madanat al-fozila” (Fozil shahar ahli qarashlarining asoslari haqida kitob”), “Kitob as-siyosat al-madaniya va yu'rafu bimabodiy al-mavjudot” (“Shaharlar ustidan siyosat yurgizish kitobi, u mavjudotning boshlanishi deb tanilgan”), “Kalom fi al-millat al-fikh al-madaniy” (“Xalq va shaharlarni boshqarish huquqi haqida so'z”), “Kitob fi al-ijtimoot al-madaniya” (“Shahar yig'inlari haqida kitob”) singari kitoblarida to'laqonli asoslab beradi. Asarlarning mazmun-mohiyati allomaning “madaniyat”, “al-madaniya”, “al-madanat”, “al-madaniy” singari tushunchalarni jamiyat hayoti, odamlarning munosabatlari, xislatlari bilan mushtarak tasvirlaydi.

“Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo'ladi, kishilar o'rtasida farq bo'lmaydi, har kim o'z istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'noda ozod bo'ladilar. Odamlarning tinchlik va erkinliklariga halaqit beruvchi sulton (ya'ni podshoh) bo'lmaydi. Ular o'rtasida turli yaxshi odatlar, zavq- lazozatlar paydo bo'ladi. Ularning o'zlaridan saylangan rahbar yoki boshliqlar hokimi mutlaq bo'lmaydi. Ular odamlar ichida ko'tarilgan, sinalgan eng olijanob, rahbarlikka loyiq kishilar bo'ladilar. Shuning uchun bunday rahbarlar o'z saylovchilarini to'la ozodlikka chiqaradilar, ularni tashqi dushmandan muhofaza qiladilar. Bunday rahbarlar hammaga barobar munosabatda bo'ladilar, hatto hammaning manfaatini o'zlarining manfaatlaridan ortiq ko'radilar, umumning manfaati uchun o'zlarining shaxsiy manfaatlaridan kechadilar, xalq manfaati uchun o'zlaridagi kuch-g'ayrat va boyliklarini ayamaydilar”, – deb e'tirof etadi alloma.

Alohida ta'kidlash lozimki, Forobiyning qarashlarida jamiyatda madaniy bilimning o'rni, insonlarga xos bo'lgan jamiki yaxshi fazilatlarining birlashtiruvchi madaniy ilm ekanligi, faqat madaniy bilimga ega bo'libgina jamiyatni birlashtirish mumkin ekanligiga ustuvor e'tibor qaratilgan.

“Qutadg'u bilig”, ya'ni “Saodatga eltuvchi bilim” asari bilan tanilgan yana bir sharq donishmandi **Yusuf Xos Hojib** (taxminan 1020-yil Bolosug'unda tug'ilgan – vafoti noma'lum)dir. Qoraxoniylar saltanati hukmdori Tavg'ach Bo'g'raxonga atab yozilgan ushbu asar 1069-yilda yozilgan. Xalqning ma'rifatli ziyolilari shoirlarni ushbu asarda muallif “so'z teruvchilar” deb ta'riflaydi, XI asr voqealari, insonlarning o'sha davrdagi yashash tarzi, muomala-yu munosabati, yaxshilik va yomonlikka bo'lgan munosabatlaridan darak beruvchi bu asarda shoirlarni “Tillari qilichdan o'tkirroq”, “Xotir yo'llari qildan ham ingichkaroq” deb nihoyatda nuqtadonlik bilan ta'riflaydi. Qalam

ahlini dengizga kirib, gavhar, yoqut, inju olib chiqqan g'avvoslarga qiyoslaydi. Agar shu mezon danielib chiqib baholanadigan bo'lsa, "Qutadg'u bilig" ana shunday injularning o'ziga xos xazinasidir" [2].

Barcha donishmandona hikmatlarning oliy mezoni- bu inson qadr-qimmati, insonga bo'lgan munosabatdir, deb baho beradi alloma va bu fikrini shunday davom etadi: inson borliq mavjudotning, jamiyatning egasi, insonning bor boyligi va suyangani aql-zakovat hisoblanadi va jamiyatning asosi esa bilim, aql-zakovatdir. Osoyishta va farovon hayot inson aql-zakovatining, murosaya-yu munosabatining mezoni bo'lsagina tatiydi va o'sha joyda taraqqiyot bo'ladi, kamolot bo'ladi, taraqqiyot va kamolotni odil va uzoqni ko'ra biladigan rahbarning mahorati ta'minlaydi. Adolat va farovonlikka asoslangan jamiyat rivojlanadi, taraqqiy topadi, ichki va tashqi siyosatini ta'minlay oladi. Bu borada har qanday aqlli va tadbirkor rahbar elning hurmatini qozongan, obro'-e'tiborga ega bo'lgan ziyolilarga- madaniyat, din, adabiyot va san'at vakillariga tayanib ish ko'rganiga tarixda misollar ko'p.

Allomaning qarashlari ilmga, ma'rifatga bo'lgan e'tiboru hurmatida ko'zga yaqqol tashlanadi, rahbarning har bir so'zni o'z o'rnida ishlatishi, muomala madaniyati nihoyatda yuksak bo'lishi, dag'al muomala ishning samarasidan inqiroziga sabab bo'lishi, xalq samimiy va adolatli munosabatning qadriga yetishi va shu holatdagina hurmat topish muqarrar ekanligi bilan qimmatli.

Sir emaski, rahbarning so'zi va aytilgan so'zida turishi, ya'ni so'z va amalning birligi, va'da qilgan masalaning o'z vaqtida va ko'ngildagidek bajarilishi xodimlari oldida uning obro'yini oshirishi muqarrar. Bu borada "Avesto"da yozilgan "Ezgu niyat, ezgu so'z, ezgu amal" tamoyilining rahbar tomonidan so'zsiz bajarilishi ishga ham, ishning samarasiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Agar rahbar o'z so'zida turmasa, aytgan gapidan qaytib tursa va aytgan so'ziga amal qilmasa, albatta bu uning obruyiga ham tashkilot taraqqiyotiga ham nihoyatda sezilarli ta'sir ko'rsatadi [3].

Alloma o'zini hurmat qilgan rahbar nihoyatda adolatli bo'lmog'i, bilim-aqlu zakovat, ezgulik-yaxshilik fazilatlariga ega bo'lmog'i unga faqat tarafdorlarini ko'paytirishi, bajarayotgan ishiga unum berishi haqida takror va takror uqtiradi.

Insoniyat ma'naviy merosining yana bir yorqin namoyandasi bo'lgan mutafakkir Aql (O'g'dulmish) obrazi misolida sharqona boshqaruv tamoyilini ko'z oldingizga keltiradi, rahbarning aqlu tafakkuri, munosabatu mahorati, uzoqni ko'ra bilishi boshqa amaldorlar, siyosatdonlar, maslahatchilar, ziyolilar va elchilardan qay darajada ustun bo'lmog'i kerakligiga o'quvchini ishontiradi.

Mutafakkir bo'lajak boshqaruvchilarning aql-zakovat, sabr-qanoat, murosaya-yu muomala, kirishimlilik rahbarning bosh maqsadi bo'lishi kerak deb uqtiradi. Adolat va haqqoniylik rahbarning birlamchi maqsadi bo'lsa, o'sha jamiyatda davlatning kuchi adolat mezonlarida bilinsa, o'sha jamiyat taraqqiy topishi, rivojlanishi, adolatli jamiyatning teran mushohadali, mustaqil fikrli, qarorlari muhokama qilinmay bajariladigan zakovatli rahbarlari yurt kelajagini ta'minlay olishi, barcha tamoyillar faqat sabru bardosh mezonlariga suyanishi maqsadga muvofiqligini tasvirlaydi mutafakkir. Alloma aynan mana shu xususiyatlar nafaqat rahbarning, balki jamiyatning har bir ongli fuqarosining, ziyolisining bosh maqsadi bo'lsa, o'sha jamiyatda yashash, ishlash, ijod qilish sharaf ekanini aniq misollarda ochib berishga harakat qilgan.

Zero, mutafakkir ushbu to'rt xususiyatni inson hayotiga ham qiyoslagan, ya'ni to'rt xususiyatning har biri to'rt qismdan iborat inson hayotining bir davri ekaniga ishora qiladi. Masalan, adolat-yoshlik, davlat – yigitlik, aql-zakovat – o'rta yoshlik, sabr-qanoat-keksalikdir [4].

Yana bir mutafakkir – tarixda, boshqaruvda o‘z dunyoqarashi, ta’limotiga ega bo‘lgan Saljuqiylar davlati arboblariidan biri **Nizomulmulk**dir. Nizomulmulk 1017-yilda Eronning Tus shahrida tavallud topgan. Uning asl ismi Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiy bo‘lib, Nizomulmulk uning unvoni bo‘lgan. “Nizomul-mulk”, ya’ni mulkning nizomi, tartibi nomi tanilgan. Saljuqiylar hukmdori Alp Arslon saroyida, keyinchalik uning o‘g‘li, 17 yoshlik Malikshoh (1072–1092) xizmatida bo‘ladi, vazir sifatida faoliyat olib borar ekan, hukmdorlarning topshiriqlariga asosan davlatning deyarli barcha ishlarini rasamadi bilan boshqargan va saroy ahlida ham, raiyat ahlida ham alohida hurmat-e’tibor qozongan. Vazir sifatida Nizomulmulk har bir mamlakatda bo‘ladigan tarafkashlik, ayirmachilik (qabilalar, urug‘lar, zodagonlar orasida) tarafdorlariga nisbatan keskin kurash olib borgan, davlatning qudrati yakdillikda, birgalikda harakat qilmoqlikdan iborat ekaniga jamiyat a’zolarining fikrini qaratgan va o‘z navbatida tinch, murosas yo‘li bilan bunga erishgan ham. Tinimsiz kuzatish, kuzatganlaridan kerakli xulosalar chiqarish, turli nifoq va nizolarni bartaraf etishdagi faoliyati umumlashmalarining ta’biri sifatida 1091-yilda “Siyosatnoma” (“Siyar ul-muluk”) kitobini bitadi.

Asarda boshqaruvdagi muammolar va ularning yechimlariga bog‘liq qator tamoyillar, hukmdorlarning oilalari, qozilar faoliyati, askar va raiyat ahvolidan yaqindan xabardorlik, soliq, zakot, davlatning maxfiy ishlari (masalan, ayg‘oqchilik) tomonlariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu asar inson boshqaruv jarayonida o‘zi ishtirok etib, har kuni u yoki bu muammoga duch kelishi, qay birida to‘g‘ri yo‘l bilan muammoni hal etishi, qay birida xato qilishi, qay birida qaysi bir amaldorning ko‘magi lozim bo‘lishi singari boshidan o‘tgan voqea hodisalardan kerakli xulosalar chiqarish va xulosalarning keyingi rahbarlarga dars bo‘lishi haqida darak beradigan asarga o‘xshaydi go‘yo.

“Siyosatnoma”ning qimmatli shundaki, siyosatchi va islohotchi Nizomulmulk vazir sifatida, boshqaruvchi sifatida yuqori va quyi pog‘ona rahbarlarining murosas va sulh, adolatli rahbarlik, intizomning birinchi darajada bo‘lishi, mas’uliyat va mahoratni o‘z o‘rnida ishlata bilish, halollik, insof, diyonat, mustahkam iroda va imon bilan ish ko‘rish mamlakat taraqqiyoti va farovonligining asosiy sharti deb hisoblaganlidir. Nizomulmulk Bag‘dod safari yo‘lida yollangan qotil tig‘idan halok bo‘ladi [5].

Ko‘pincha adolatli hukmdorlar haqida gap ketganda ular haqida halq orasidariyoyatlardan misollar keltiriladi. Har narsaning o‘z meyori, muvozanatlar tengligi bo‘lganiday “Siyosatnoma”da ham boshqaruvchining adolati bilan mehr muruvvati yonma yon turishi, saxiylik va tadbirkorlik, mehr va qahrning bir xilda qo‘llanilishi haqida qimmatli fikrlar keltirilgan. Agar keragidan ko‘p ishonch va mehr xodimning haddidan oshishiga, keragidan ko‘p qahr xodimlarning rahbarlaridan bezishiga olib kelishini ko‘z oldimizga keltirsak, bu haqiqatning to‘g‘riligiga amin bo‘lamiz.

Nizo va kelishmovchiliklarni to‘g‘ri baholash, adolat tarozisining posangisi teng muvozanatlarda harakatlansagina elu yurt tinchligi ta’minlanishini Nizomulmulk bu tarixiy asarida yaqqol isbotlab bergan.

Albatta ziyraklik, hushyorlik, favqulodda vaziyatlardan to‘g‘ri xulosa chiqarish boshqaruvchining mahoratiga bog‘liq ekanini anglatishi, o‘rgatishi “Siyosatnoma”ning katta yutug‘idir.

Boshqaruv jarayonlarida boshqaruvchining shaxsiy namunasi alohida diqqatga sazovor. Intizomu odob, muomala-yu munosabat, sezgirlig-u hushyorlik, ishning samarasi-yu ko‘lamiga baho berishda birinchi rahbarning o‘rnak bo‘larli xususiyatlari o‘zlari bilmagan holatda qo‘l ostidagi xodimlarni tarbiyalab boradi. Bu borada mutafakkir shunday saboq beradi.

Masalan: "...ezmalik, nafrat, hasad, g'azab, hirs, yomon hatti-harakatlar, yolg'on, zulm, o'zibilarmonlik, badfellik, shoshilinch, nosipolik, yengiltaklik" boshqaruvchiga qanchalik pand bersa, "tartib-intizom, hayo, xushxulqlik, halimlik, kechirim, tavoze, saxovat, sabr, sidq, shukr, rahm, ilm, aql, adl..." [6] ila bajarilgan ish, meyor va miqdor mutanosibligi nafaqat rahbarga, balki uning faoliyatida birga xizmat ko'rsatayotgan maslakdoshlari va tashkilot nufuziga ham faqat yaxshi naf keltirishi o'z-o'zidan ayon haqiqat.

Boshqaruvning biror bir mayda xususiyati yo'qki, vazir va siyosatdon Nizomulmulk e'tiboridan chetda qolgan bo'lsin.

Masalan:

- rahbar qabulini tashkil etish qoidalari;
- xodimlarni tarbiyalab borish uslublari;
- bir kishiga ikki amal bermaslik sabablari;
- ayollarni davlat ishlariga aralashtirmaslik haqida;
- shikoyat qilganlarning javobini berish va ish ko'rish xususiyatlari to'g'risida;
- hisob-kitob tartibi va uni kerakli darajada olib borish tartibi haqida;

Boshqaruvda o'ziga xos yo'nalishga asos solishga harakat qilgan Nizomulmulk "Davlat yorug' shamga o'xshaydi. Odamlar shu yorug'likda yo'llarini topib, qorong'ilikdan chiqadilar" singari misralarni saljuqiy hukmdorlarning boshqaruvdagi muammolari va bu muammolarning yechimlarini izlab topishdagi harakatlari bayoni sifatida keltirgan bo'lishi tabiiy. "Har asr va davru zamonda xalq ichida bir kishini podshohlikka ko'tarib, unga hunarlar, yoqimli siyratu fazilatlar beradi", bu satrlar muallifi hayoti va faoliyati davomida mavjud qonunlarga itoatkorlik – adolatli davlatning asosiy mezoni deb bilib, qator ziyolilarni, ilmu urfon ahlini, shoiru adiblarni himoya qilgani, e'zozlab qo'llab quvvatlagani ham alohida ibrat maktabi sanaladi.

Nizomulmulk 1067-yil Bag'dodda "Nizomiyya" aqoid va huquq madrasasini qurdirgani va bu ilm dargohitaniqli iqtidor egalari (Umar Xayyom, G'azzoliy)ni dunyoga tanitgani, dunyoviy bilimlarni targ'ib etgani boshqaruv sohasida o'ziga xos yorqin iz qoldirgan mutafakkirning ibratli faoliyati isbotidir.

Xullas, islom dinining Sharq madaniyatiga ta'siri chuqur va serqirra bo'lib, hayotning san'at va adabiyotdan tortib, ta'lim va huquq sohalarigacha bo'lgan turli jabhalarini shakllantiradi. Bu ta'sir diniy tamoyillar va mahalliy an'analarning uyg'un kombinatsiyasini aks ettiruvchi boy madaniy gobelenga olib keldi. Ushbu o'zaro ta'sirni tushunish Sharq jamiyatlarining murakkabligi va xilma-xilligini tushunish uchun juda muhimdir. Islom taraqqiyoti va jahon madaniy tendentsiyalari bilan o'zaro aloqada bo'lishda davom etar ekan, uning Sharq madaniy landshaftiga doimiy ta'siri uning tarixiy va zamonaviy ahamiyatidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sagdullayev A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020.- 410 bet.
2. To'xliyev B. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari. – Toshkent: "Cho'lpon", 1991. – 495 bet.
3. Usmonov O. Ma'naviyat yulduzlari.- Toshkent: Fan, 2001. – 310 bet.
4. Ravshanov F. Milliy rahbarshunoslik: tarix va tajriba. Monografiya. – Toshkent: Akademiya, 2007. – 88 bet.
5. Nizomulmulk, Siyosatnoma yoki Siyar ul-muluk, Toshkent., 1997 – 310 bet.